

О. Лесков, Е. Кравченко,
Т. Гошко
МОГИЛЬНИК БІЛОЗЕРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
БІЛЯ с. ШИРОКЕ

Львів; Винники: історико-краєзнавчий музей; Майдан, 2019, 206 с.; іл.

Публікації видатної пам'ятки доби пізньої праісторії Широківського могильника на півдні Херсонщини вітчизняна наука чекала надто довго. Зрештою, ліпше пізно, ніж ніколи. Тому монографічну публікацію могильника, на жаль, посмертну для керівника розкопок О. Лескова, можна лише вітати. Вона повертає увагу дослідників до одного з ключових некрополів доби фінальної бронзи та визначення його ролі й місця в системі пам'яток білозерської культури. Консолідовані комплекси 128 поховань, упорядковані певним чином, дають підстави для різнопланового аналізу цього унікального за фактажем матеріалу.

Варто відзначити фаховий рівень виконання розділу 3, присвяченого хімічній характеристиці й технології виготовлення металевих виробів із Широкого. Т. Гошко, порівнявши результати своїх досліджень із першими аналізами хімічного складу металу Є. Черниха, виявила кавказькі джерела постачання сировини для ливарників з Олешківських кучугур, а не виключно волго-уральські (Черных 1976, с. 48-50, 278-279, табл. 16; Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 165, табл. 3.1).

Далі варто зупинитися на дискусійних моментах колективної монографії. Адже відсутність упродовж тривалого часу повної публікації Широкого породила низку проблем, що постали перед її авторами. Перша з них полягає в тому, що О. Лесков свідомо не передав разом зі звітом до Наукового архіву ІА АН УРСР загального плану найбільшого на той час могильника фінальної бронзи, по суті, обезголовивши його (Отрошенко, Болтрик 2020). Крім того, він не поділився цим креслеником зі спів-

авторами, які мали готувати Широке до публікації, відповідно до попередньої домовленості. На щастя, фотокопія згаданого плану фігурує в рукописі докторської дисертації О. Лескова, яка зберігається в Науковому архіві ІА РАН у Москві, а нещодавно ще й видана (Агульников 2018, с. 81, рис. 3: 2). Свого часу В. Бочкарьов люб'язно надав мені фотокопію плану могильника Широке, який мав бути використаний у його спільному з О. Лесковим проєкті, на жаль, не реалізованому. Отримавши копію плану, автор цієї рецензії поновив на ньому обриси опорних для Широкого курганів 1 та 2. Саме в такому вигляді план і був опублікований С. Агульниковим.

Доцільно було б долучити його до повної публікації некрополя. Утім, Е. Кравченко вирішила кардинально вивірити та виправити

* ОТРОШЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту - бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-5707-8384, otrok_o@ukr.net

© В. В. Отрошенко* 2021

автентичний план цвинтаря й видати власне бачення розташування поховань як остаточний документ (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 12, рис. 1: 2). Коректніше було б навести обидва плани — копію автентичного та «виправлений», на розсуд фахівців. Тоді б вони мали нагоду наочно пересвідчитись у разючій невідповідності останнього реальному розташуванню груп поховань на час розкопок.

Щоб розібратися в ситуації, почну з пошуку причини невідповідностей між польовим та «вивіреним і виправленим» планами розташування поховань біля с. Широке в Скадовському р-ні Херсонської обл. У процесі розкопок постало питання: як визначити тип цієї пам'ятки? Адже її почали копати з двох курганів, а поряд із ними на оранці помітили світлі плями ґрунтових поховань без будь-яких ознак насипів. Загалом попід насипами виявили 8 поховань, а на ґрунті — 120. Керівник експедиції, під «тиском» тотальної більшості «ґрунтівників», оголосив цвинтар ґрунтовим (Лесков 1961-1963/46, с. 1). Назвавши могильник ґрунтовим, О. Лесков мусив якось нейтралізувати два кургани в центральній частині комплексу, щоб поховання під їхніми насипами оголосити також «ґрунтовими». Така логіка дій привела науковця до того, що обриси «недоречних» курганів зникли з генерального плану могильника.

Е. Кравченко, хоч і прибирає оцінку «ґрунтовий» із загальної характеристики могильника, переймає від О. Лескова негативне ставлення до «так званих курганів» у його контексті. Зокрема, курган 1 вважає «скіфським», пов'язуючи його спорудження з впускним похованням II (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 14, 131, 133, рис. 1.4). Нині проблематично вважати скіфським поховання II, випростане на спині, орієнтоване на північний захід і з ножем з горбатою спинкою на поясі. Адже це питома ознака ритуалу та супроводу носіїв новочеркаської групи пам'яток кіммерійської доби. Пряму аналогію йому дає поховання 25, курган 1 біля с. Василівка Старобешівського р-ну Донецької обл. (Махортых 2005, с. 64, 320, рис. 62: 1—5). Узагалі, як можна пов'язувати спорудження кургану з впускним (!) у його насип похованням? Отже, курган 1 був зведений ще раніше й саме над похованнями білозерської культури, при відсутності інших нижче давньої денної поверхні.

Під сусіднім та помітно вищим курганом 2 (висота 0,5 м) виявлено п'ять поховань білозерської культури, що утворюють ряд у ши-

ротному напрямку. Вони перекриті земляним насипом, уже сформованим на час здійснення ґрунтових поховань 32, 36, 37, 43, 33, 30, що оточували його із заходу та півночі дугою (Агульніков 2018, с. рис. 3: 2). На Брилівському могильнику, розкопаному якісніше, простежено часове співвідношення курганних та ґрунтових поховань білозерської культури: ґрунтові поховання виявилися в трьох випадках стратиграфічно пізнішими від курганних (Евдокимов 1999, с. 103, рис. 1). Подібний процес облаштування ґрунтових поховань неподалік від споруджених на той час курганів 1 та 2 спостерігається й на Широківському цвинтарі, згідно з його планіграфією.

На жаль, профіль кургану 2 не був зафіксований під час розкопок. Тому фактичних підстав для запропонованої Е. Кравченко реконструкції над кожним з п'яти поховань цього кургану мінінасипів немає (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 12, рис. 1.2). Будь-які стратиграфічні спостереження та висновки мають бути задокументовані під час розкопок. При відсутності таких документів вони залишаються на рівні домислів. До речі, в кургані 2 також є поховання 5 (білозерської культури), «що знаходилося в чорноземному шарі і було впущене між похованнями 2 і 3» (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 18, рис. 1.8). Отже, воно було впущене в насип кургану, спорудженого, ймовірно, над похованнями 1—4 (білозерської культури). Кількість основних поховань названої культури коливається від одного до чотирьох, як засвідчили розкопки наступних десятиліть.

Свого часу рецензент відніс Широківський могильник до групи курганно-ґрунтових, де саме білозерські кургани структурували облаштування цвинтаря загалом. Тоді ж було звернуто увагу на кількісну та якісну відмінність за розмірами поховальних споруд, додатковими елементами оздоблення усипальниць та речовим супроводом основних поховань у курганах, порівняно з ґрунтовими (Отрошенко 1981, с. 124-126, 191-194, табл. 19). Матеріали Широкого підтверджують наведені спостереження та висновки щодо соціального розшарування спільноти доби фінальної бронзи. Непрямо на це вказують і 58,8 % пограбувань неординарних поховань білозерської культури в курганах. Розкопки наступних курганно-ґрунтових могильників (Брилівський на Херсонщині, Казаклійський в Республіці Молдова) підтвердили саме такий статус Широкого (Евдокимов 1999; Agulnikov 1996).

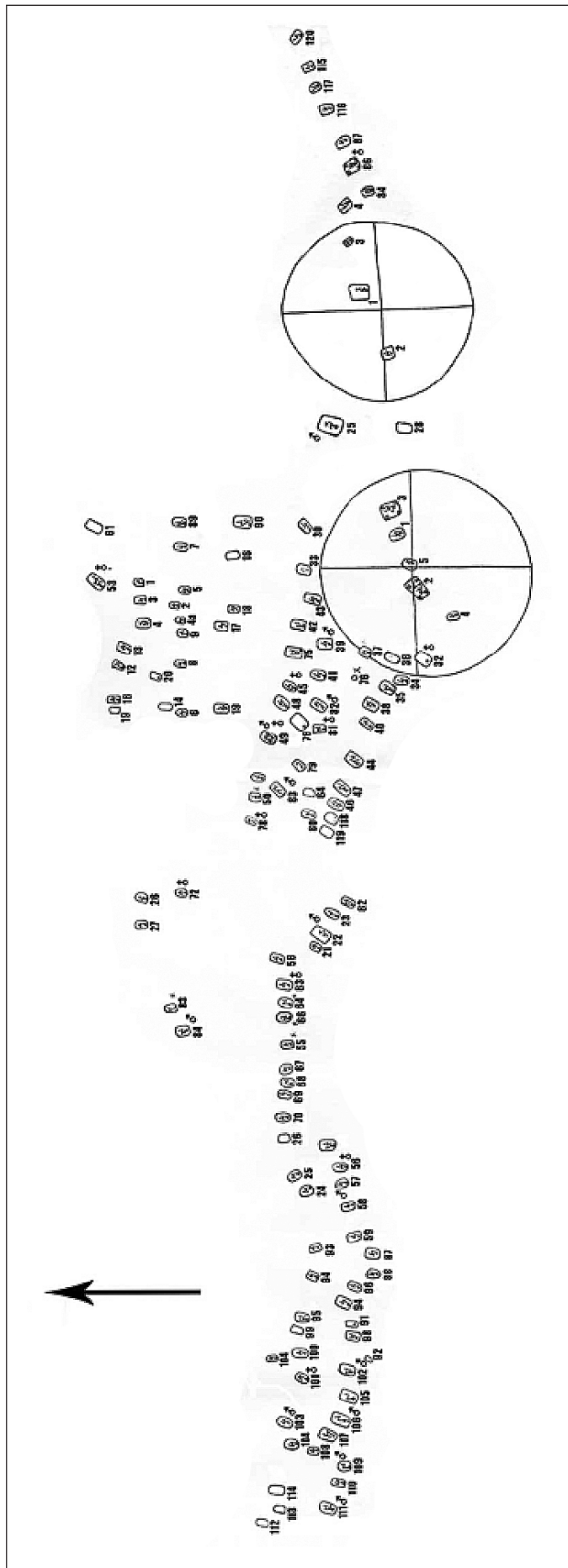

Рис. 1. Загальний план курганно-грунтового могильника біля с. Широке (за: Агульников 2018)
 Fig. 1. General plan of the burial mound-barrow cemetery near Shyroke village (after: Агульников 2018)

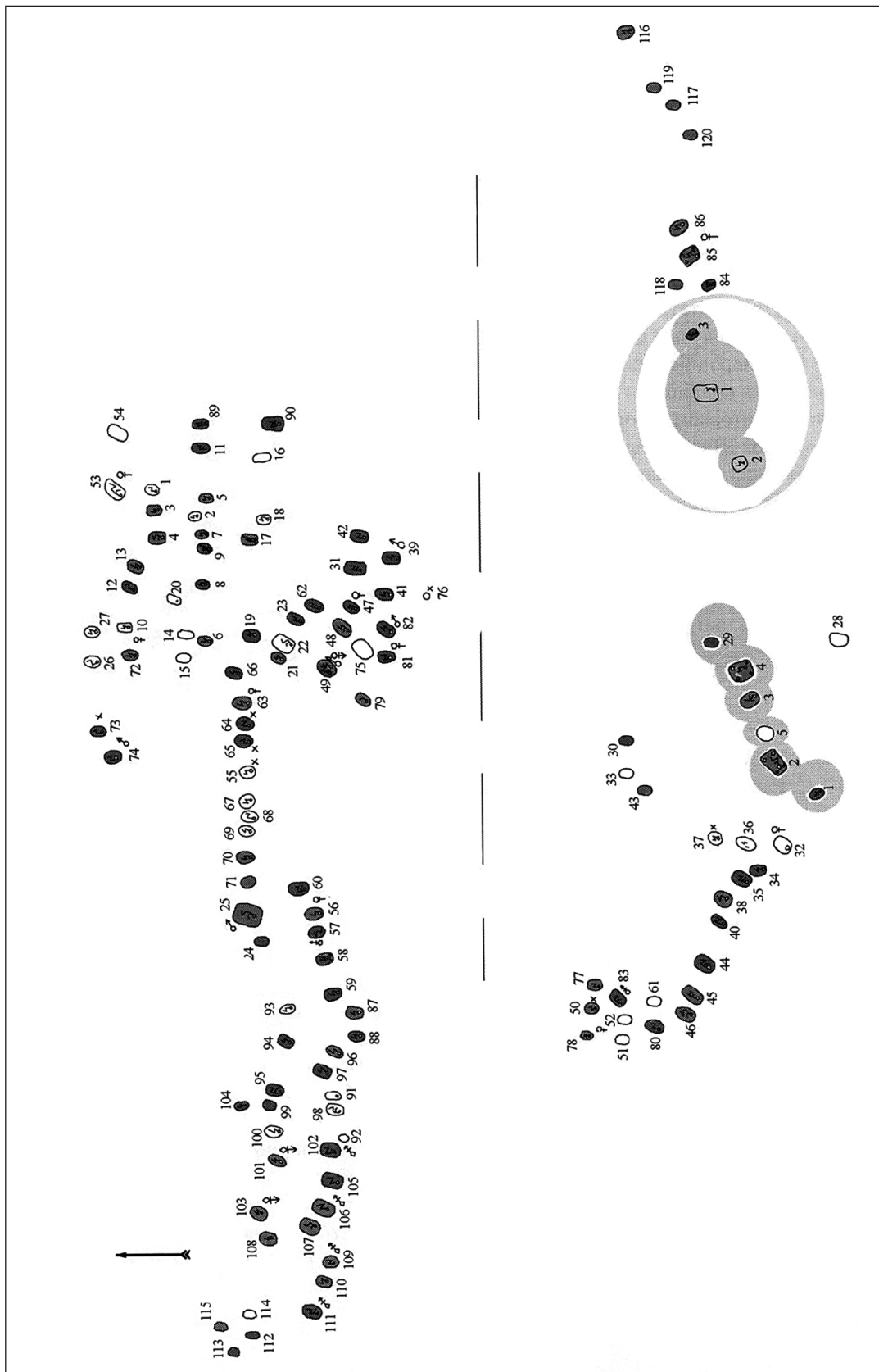

Рис. 2. План Широцького мотильника (за: Кравченко 2019)
 Fig. 2. Plan of the Shyrokye cemetery (after: Кравченко 2019)

Уже в цьому столітті провідний дослідник пам'яток білозерської культури С. Агульников підводить ризику під дискусією про те, який тип могильників є для неї визначальним: «Значною мірою пам'ятки білозерської культури стали відомими завдяки матеріалам могильників особливостями яких виявилось сполучення курганів із безкурганним обрядом поховання». На підтвердження своєї тези дослідник уперше публікує генеральний план Широківського могильника з курганами та ґрунтовими похованнями (Агульников 2018, с. 79, рис. 3: 2).

У зв'язку з публікацією двох згаданих версій розташування поховань на ділянці могильника, уточнимо його розміри: зі сходу на захід — 180 м, з півдня на північ — 60 м, а загалом — 10 800 м². Площу понад 1 га засвідчує й керівник експедиції (Лесков 1975, с. 21). Натомість Е. Кравченко вважає, що між похованнями південної та північної ділянок могильника не 6 м, згідно з автентичним планом, а близько 300 м (Лесков, Кравченко, Гошко 2019 с. 132, рис. 1.2). При цьому вона посилається на «Рис. 1.14. Поховання 1 знаходилось на 325 м на північ від пох. 2 кург. 1» (Там само, с. 24). Та сама відстань (325 м) фігурує в тексті звіту (Лесков 1961-1963, с. 7). Проте це лише технічна помилка, оскільки відстань між згаданими похованнями, згідно з планом, 32,5 м. У щоденнику Я. Болдіна зазначено, що траншея 2, де виявлені ґрунтові поховання 1 та 2, розташована за 7 м на північ від поли кургану 1 й мала ширину 10 м (Лесков 1961-63/46, щоденник Я. Болдіна, с. 18). Апеляція до О. Лескова тут теж некоректна, тому що автор звіту мав на увазі дві курганні групи біля с. Широке в зоні спорудження каналу, але аж ніяк не дві ділянки ґрунтового могильника, розведеного лакуною в 300 м.

Реальні розміри могильника визначені за стінками одного розкопу з відносно компактним розташуванням усіх поховань як південного, так і північного його секторів. Між ними пролягала стежка чи колія (?), як і на сучасних цвинтарях. Важливо згадати й обстежене тоді Я. Болдіним поселення білозерської культури. Не можна погодитися з інтерпретацією Е. Кравченко матеріалів цього поселення як решток тризни на тій підставі, що воно знаходилося «на краю Широківського могильника» (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 174). За свідченням Я. Болдіна, селище було розташоване за 400 м на північний схід, тобто віддалене від могильника, неподалік від давнього русла висохлої річки. Ці тези Я. Болдін жив у своєму рукописі «Широчанський могильник».

Найбільш дискусійною в монографії є спроба оптимізації конфігурації цвинтаря. Її авторів, імовірно, бентежила його широтна протяжність, яка створює проблеми при публікації плану поховань, а також кількісна диспропорція між південною і північною групами поховань (99 : 29) та певна віддаленість більшості ґрунтових поховань від курганів. Результат переміщень на плані полягає в тому, що північну групу поховань спресували й пересунули на 25 м на схід, щоб вони нависали не над курганом 2, а над східнішим курганом 1. До них з півдня приєднали 12 поховань із північно-західного оточення кургану 2 (поховання 79, 75, 81, 82, 47—49, 31, 42, 41, 39, 76), помістивши їх над проміжком між курганами північніше від розподільчої стежки. У щілини, що лишалися в укрупненому північному масиві, помістили ще 47 могил із рядами поховань, виявлених на віддалених західних ділянках південної частини цвинтаря. Внаслідок компонування такого «бутерброда» співвідношення поховань змінилося кардинально (38 : 90) на користь північного сектора, який, нагадую, помилково віддалили на 300 м північніше від південного та відсунули на 15 м на схід відносно курганів. Таке безцеремонне поводження з блоками поховань спотворило реальну конфігурацію могильника, зробивши неможливими будь-які планіграфічні, статеві-вікові чи інші спостереження в цілому.

Тепер щодо деталей. Викликає заперечення оцінка поховання 1 (V) в кургані 1, яке нібито «взагалі важко інтерпретувати», а роздавлена посудинка з нього «більше нагадує корчажки VII ст. до н. е.» (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 132, рис. 1.5: III). Ця усипальниця є за ритуалом класичним похованням білозерської еліти в Широкому: яма 2,4 × 1,9 м, глибина — 1,7 м від рівня давнього горизонту є найбільшою за об'ємом (7,5 м³). Її єдину перекивав уздовж дерев'яний накат, каміння та шар камки. Можливо, що саме з неї почався Широківський могильник. Із часом конструкція зазнала нищівного пограбування. Можна лише висловити здогад щодо південної орієнтації тіла небіжчика. Відреставровані уламки корчажки органічно вписалися в категорію посуду корчаго-/кубокподібні (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 142, рис. 2.3: 6). Не зрозуміло до чого тут VII ст. до н. е., коли могильник датовано XI — початком X ст. до н. е.? Навіть О. Лесков доводив його лише до середини VIII ст. до н. е., вперто тримаючись «короткої хронології» (Лесков 1975, с. 62). Утім, сучасні датуван-

ня поховань зі кутовими ямками, що їх супроводжують двоспиральні бронзові фібули, обмежені XII — першою половиною XI ст. до н. е., за комплексами білозерської культури Пруто-Дністровського межиріччя (Агульников 2005, с. 77-82, табл. I, II).

Доцільним є припущення авторів щодо спорудження курганів над похованням 29 у великій ямі поміж курганами 1 і 2 та над похованням 85 із системою кутових ямок, наближених до кургану 1 зі сходу (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 157, рис. 1.41; 1.96). Аналогічні реконструкції насипів робив С. Агульников, оперуючи генеральним планом могильника Казакля (Agulnikov 1996, s. 90, Fig. 2). У найбільшому за кількістю виявлених поховань (185) Брилівському курганно-грунтовому могильнику виявлено чотири усипальниці з кутовими ямками, що знаходилися під насипами трьох з 11-ти курганів білозерської культури (Евдокимов 1999, с. 99-101, рис. 2: 1—2). Загалом на лівобережжі Нижнього Дніпра, де досліджена найвища концентрація курганів цієї культури, саме попід їхніми насипами виявлені поховання з кутовими ямками. Важливо, що Г. Євдокимов здійснив роздільну характеристику курганних та ґрунтових поховань Брилівки, яка увиразнила соціальну неоднорідність цієї спільноти. Такий поділ варто було б застосувати й до відповідних груп поховань Широкого.

Агульников, С. 2005. Хронология и периодизация белозерских памятников Пруто-Днестровского междуречья. *Revista arheologică. Serie nouă*, 1, 1, с. 77-91.

Агульников, С. М. 2018. О топографии и планировке могильников белозерской культуры Причерноморья. *Труды ИИМК РАН*, 47, с. 79-86.

Березанська, С. С., Клочко, В. І. 2011. Гордіївський могильник. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: б. в., с. 7-86.

Евдокимов, Г. Л. 1999. Некоторые итоги изучения материалов Брилевского могильника. *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова)*. III Граковские чтения. Запорожье, с. 99-103.

Лесков, А. М. 1961-1963. *Отчет о раскопках грунтового могильника эпохи поздней бронзы у с. Широкоє Херсонской обл. в 1961-1963 гг.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1961-1963/46.

Лесков, А. М. 1975. Заключительный этап бронзового века на юге Украины. *Автореф. дис. ... докт. ист. наук*. Москва: ИА АН СССР.

Лесков, О. М., Кравченко, Е. А., Гошко, Т. Ю. 2019. *Могильник білозерської культури біля с. Широке*.

Новацією монографії є віднесення Гордіївського могильника до кола білозерських (Лесков, Кравченко, Гошко 2019, с. 150). Гостра дискусія щодо культурної належності цієї видатної пам'ятки триває з часу її відкриття (Березанська, Клочко 2011, с. 75-85; Слюсарська 2011). Зважаючи на те, що досі ніхто з дослідників не висловлював такої думки, вона потребує вмотивованої аргументації. Зазначу лише, що скляне намисто в Гордіївці відсутнє, на відміну від поховань білозерської культури в Степу. На Поділлі тоді віддавали перевагу прикрасам із бурштину. А ось наявність елітних усипальниць з кутовими ямками та ґрунтовність їхнього грабунку зближують могильники білозерської культури з Гордіївським. Проте такі конструкції можна розглядати як явище надкультурне (Отрошенко 2019, с. 70-76). Загалом, тут є ще над чим поміркувати щодо соціальної психології та нюансів культурної інтерпретації пам'яток доби фінальної бронзи.

Вважаю, що чинна публікація могильника Широке в нетрадиційному форматі, де рутинний опис поховань оформлено як підтекстовки до ілюстрацій, а опис речової складової комплексів винесено в додатки, є корисною. Вона поновлює увагу дослідників до видатної пам'ятки зі складною долею. Маю надію, що надалі нею предметніше займуться фахівці та залучать її до системи білозерської культури чи радше спільноти.

Львів; Вінники: Історико-краєзнавчий музей; Майдан, 2019.

Махортьх, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Отрошенко, В. В. 1981. *Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)*. Дис. ... канд. ист. наук. Киев: ИА АН УССР. Науковий архів ІА НАН України, ф. 12, 598.

Отрошенко, В. В. 2019. Поховання з кутовими ямками в контексті Гордіївського могильника. В: Литвиненко, Р. О. (ред.). *Археологія Поділля. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Вінниця, 16 жовтня 2019 р.)*. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», с. 70-77.

Отрошенко, В. В., Болтрик, Ю. В. 2020. До становлення курганної археології України: досягнення та проблеми. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 368-378.

Слюсарська, К. 2011. Гордіївка — феномен чи ні? Проблеми інтерпретації явища. В: Клочко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця: б. в., с. 124-140.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Северо-Западе СРСР*. Москва: Наука.

Agulnikov, S. 1996. Necropola culturui Belozerka de la Cazaclia. *Bibliotheca Thracologica*, XIV, București.

Надійшла 25.08.2021

References

- Agulnikov, S. 2005. Khronologiiia i periodizatsiia belozerskikh pamiatnikov Pruto-Dnestrovskogo mezhzdurechia. *Revista arheologic. Serie nou*, 1, 1, p. 77-91.
- Agulnikov, S. M. 2018. O topografii i planirovke mogilnikov belozerskoi kultury Prichernomoria. *Trudy IIMK RAN*, 47, p. 79-86.
- Berezanska, S. S., Klochko, V. I. 2011. Khordiivskiy mohyl'nyk. In: Klochko, V. I. (ed.) *Hordiivskiy mohyl'nyk*. Vinnytsia: b. v., p. 7-86.
- Evdokimov, G. L. 1999. Nekotoryie itogi izucheniia materialov Brilevskogo mogilnika. *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiiu B. N. Grakova). III Grakovskie chteniia*. Zaporozhe, p. 99-103.
- Leskov, A. M. 1961-1963. *Otchet o raskopkakh gruntovogo mogilnika epokhi pozdnei bronzy u s. Shirokoe Khersonskoi obl. v 1961-1963 gg.* NA IA NANU, f. 64, 1961-1963/4b.
- Leskov, A. M. 1975. *Zakliuchitelnyi etap bronzovogo veka na yuge Ukrainy*. Avtoref. dis. ... dokt. ist. nauk. Moskva: IA AN SSSR.
- Leskov, O. M., Kravchenko, E. A., Hoshko, T. Yu. 2019. *Mohyl'nyk bilozerskoi kultury bilia s. Shyroke*. Lviv; Vynnyky: Istoryko-kraieznavchyi muzei; Maidan, 2019.
- Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriicy Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Shliakh.
- Otroshchenko, V. V. 1981. *Srubnaia kultura Stepnogo Podneprovia (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Dis. ... kand. ist. nauk. Kyiv: IA AN USSR. NA IA NANU, f. 12, No. 598.
- Otroshchenko, V. V. 2019. Pokhovannia z kutovymy yamkamy v konteksti Hordiivskoho mohyl'nyka. In: Lytvynenko, R. O. (ed.). *Arkheolohiia Podillia. Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (m. Vinnytsia, 16 zhovtnia 2019 r.)*. Vynnytsia: TVORY, p. 70-77.
- Otroshchenko, V. V., Boltryk, Yu. V. 2020. Do stanovlennia kurhannoi arkheolohii Ukrainy: dosiahnennia ta problemy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (37), p. 368-378.
- Sliusarska, K. 2011. Hordiivka - fenomen chy ni? Problemy interpretatsii yavyscha. In: Klochko, V. I. (ed.). *Hordiivskiy mohyl'nyk*. Vinnytsia: b. v., p. 124-140.
- Chernykh, E. N. 1976. *Drevniaia metalloobrabotka na Severo-Zapade SRSR*. Moskva: Nauka.
- Agulnikov, S. 1996. Necropola culturui Belozerka de la Cazaclia. *Bibliotheca Thracologica*, XIV, București.